

УДК 93(477) «18/19»

Водотика С. Г., *Херсонський державний університет, м. Херсон, Україна*

Савенок Л.А., *Херсонська академія неперервної освіти, м. Херсон, Україна*

УЧИТЕЛІ ХЕРСОНЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. В СВІТЛІ ПРОСОПОГРАФІЇ

Метою статті є просопографічний аналіз вчителів Херсонщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Доведено, що суттєво модернізувався як склад учителів за соціальними характеристиками (стать, рівень освіти, походження, політичні уподобання), так і характер їх праці. Це в значній мірі вплинуло на поступ освіти краю.

Ключові слова: Херсонщина, освіта, просопографічний портрет, вчителі, модернізація освіти.

Водотыка С.Г., *Херсонский государственный университет, г. Херсон, Украина*

Савенок Л.А., *Херсонская академия непрерывного образования, г. Херсон, Украина*

УЧИТЕЛЯ ХЕРСОНЩИНЫ КОНЦА ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. В СВЕТЕ ПРОСОПОГРАФИИ

Целью статьи является просопографический анализ учителей Херсонщины ХІХ – начала ХХ ст. Доказано, что в этот период существенно модернизовались не только социальные параметры учителей (половозрастная структура, происхождение, образование, политические убеждения), но и условия их труда. Это в значительной степени повлияло на прогресс просвещения края.

Ключевые слова: Херсонщина, образование, просопографический портрет, учителя, модернизация образования.

Vodotyka Sergiy. *Kherson State University, Kherson, Ukraine*

Savenok Ludmila. *Kherson Academy of Continuous Education, Kherson, Ukraine*

KHERSON TEACHERS AT THE TURN OF XIX – XX CENTURIES IN THE CONTEXT OF PROSOPOGRAPHY

The purpose of the article is to analyze teachers of Kherson region at the turn of the XIX – XX centuries. Authors prove modernization of their social features (sex, level of education, political views etc.) and character of their work. These changes affected the progress of education of the region. During 1870th young male country teachers of the region took part in populist movement. Progressive political and social ideas dominated among the teachers, though conservative ideas were spread enough among old generation.

Prosopographic portrait cardinally changed during the modernization. First of all, the amount of schools and teachers as a result increased. From 1860th to 1890th the amount of teachers grew on 25%. Secondly, more women became teachers. Number of different types of schools multiplied and sometimes it was hard to find proper stuff. As a result, salaries grew as well. Teachers were more educated because of development of specialized educational institutions. In spite of this, a lot of teachers did not have proper pedagogical background.

Social origin of the teachers was different. 20% were originated in peasantry, 20% - in merchants, 20% - in nobles, 20% - in intelligentsia, 10% - in clergy. Most of teachers started career 17-20 years old. Average time of work in one school was about 5 years for male and 4 years for female teachers. Most of educators had social privileges and pensions.

All these changes affected the progress of education of the region.

Key words: Kherson region, education, teacher, modernization, prosopographic portrait.

Період кінця XIX – початку XX ст. прийнято вважати часом капіталістичної модернізації, саме в ці роки стало чітко зрозуміло, що освіта – вирішальний чинник економічного, соціального та культурного зростання держави, суспільства і людини. Відповідний досвід може і має бути використаний у сучасній Україні. Наголосимо, що ґрунтовний аналіз рівня

життя та соціально-психологічного становища вчителів Херсонщини пореформеної доби дозволить змістовніше осмислити модернізаційні процеси, що відбуваються в сучасній українській системі освіти та використати відповідний досвід.

Територіальні межі дослідження складають сучасні землі Херсонської області, що за адміністративним поділом у XIX – поч. XX складала приблизно ½ Херсонського повіту (без Миколаєва, Одеси та їх околиць) Херсонської губернії, Дніпровський повіт та 1/3 Мелітопольського повіту Таврійської губернії.

Мета дослідження – скласти та проаналізувати просопографічний портрет учителів Херсонщини часів капіталістичної модернізації, виявити взаємозв'язок між соціальним обличчям учителя та еволюцією освіти.

Історія освіти Херсонщини 1861 – 1914 рр. вже була предметом соціальних досліджень. Так, у роботі досвідченого педагога М.О. Мінца «Розвиток початкової освіти на півдні України (1861 – 1917 рр.)» висвітлено соціально-економічні передумови формування вчителя пореформеної доби [1]. У праці директора однієї з херсонських гімназій В.В. Боброва «Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України (XIX – початок XX ст.)» фахово проаналізовано особливості навчально-виховного процесу пореформеної доби [2]. Поступово кількість і якість праць з історії освіти на Херсонщині збільшується, створюючи базу для подальшого вивчення окремих складових історії освіти. Водночас з поля зору дослідників практично випав аналіз учителів як соціальної категорії, а комплексний підхід до колективного портрету педагогів краю не став предметом спеціального аналізу.

Між тим, для відтворення колективної біографії педагогів Херсонщини нами була виявлена відповідна джерельна база в Державному архіві Херсонської області (далі – ДАХО). Її склав комплекс особових справ 17 вчителів Херсонщини кінця XIX – початку XX ст. [3]. В особових справах

містяться свідоцтва про народження, формуляри, атестати про освіту педагогів, біографічні дані, документи особового характеру.

В основу роботи було покладено просопографічний підхід, що передбачає серед іншого дослідження професійних груп.

З початком освітньої реформи 1860 – 1870-х рр. розгорнулося становлення модерної освіти – створювалися нові гімназії та прогімназії, держава почала стимулювати відкриття народних училищ та початкових шкіл, реальних та комерційних училищ, було започатковано вищу освіту для жінок, затвердилася чітка структура системи освіти [2, с. 40-44]. Усе це заклало основи для появи нового типу вчителя.

Розвитку освіти сприяла поява органів місцевого самоврядування – земств. Земські управи були засновані у 1865 р. як виконавчі органи земств, відали мережею земських шкіл та опікувалися питаннями освіти, передусім їх фінансовою та господарчою сторонами, кадровим забезпеченням. Вони стали зародком громадянського суспільства, посередником між громадськістю та вчительством: суспільство наймало і впливало на вчителя, у свою чергу вчителі мали вплив на освітню діяльність земств. Найпоширенішим типом шкіл на Херсонщині були земські початкові. Наплив учнів у них показав, наскільки великою була потреба навчання. Порівняно з дореформеними часами (порівнюємо 1850-ті роки та 1890-ті роки), кількість навчальних закладів зросла на 66%, кількість учнів – на 54%, учителів – на 25%. Проте кількість і якість учителів не відповідала запитам суспільства.

Фінансування шкіл здебільшого залежала від громад (сільських чи міських): саме громади виділяли землю і кошти для будівництва школи, забезпечували ремонт, освітлення та утримання педагогічного колективу, купували підручники та шкільне обладнання [1, с.64]. У пореформений час фінансування освіти збільшилося в рази. Так, у 1887 р. лише земством було виділено 96,7 тис. крб. – більше, ніж у 1863 р. з усіх джерел на 30%. З них витрачено лише 83 тис. крб., в т. ч. на стипендії майбутнім учителям та

вчителькам витрачено 1,8 тис. крб. з виділених 3,7 тис. крб. Кошти на освіту складала до 40% загального бюджету земства, тобто воно приділяло першочергову увагу освіті. [1, с. 54-57].

Проте не слід перебільшувати успіхи в поступі освіти пореформеної доби. Так, не функціонувала належним чином або взагалі існувала лише на папері значна кількість шкіл, рівень писемності був дуже низьким [1, с.58].

Відсоток неписьменних людей становив більшість населення Херсонщини (у різних районах від 60 до 80%). У той же час неосвічених людей у Великій Британії було 18%, у Франції – 15%, а у Пруссії – 3%. Це свідчить про значно уповільнені темпи розвитку освіти Херсонщини порівняно із Західною Європою.

Контингент учнів складав на поч. ХХ ст. 108 тис. учнів, у т. ч. хлопчиків – 77 тис. і дівчат – 31 тис. Це були діти з різних соціальних верств (дворян, міщан, селян, духовенства, колоністів) без домінування одного стану над іншим в початковій школі [1, с. 82].

Зі зростанням мережі навчальних закладів зростала потреба в педагогах, зі збільшенням фінансування шкіл зростала їх заробітна плата. Попит на вчителів стрімко збільшувався в суспільстві, організації місцевого самоврядування та громадські організації матеріально стимулювали їх працю та створювали належні умови для плідної роботи. Труднощі у роботі педагогів виникали через нерівномірність розподілу учнів, неналежні умови праці, недостатню кількість навчальних посібників і літератури, обладнання та ін.

Типовою освітою вчителів була гімназійна – середня. Вчителі краю отримали освіту в міських та військових училищах, жіночих та чоловічих гімназіях, учительських семінаріях, вчительських інститутах, університетах. Так, О.О. Авілов пройшов курси інженерного навчання при Київському політехнічному інституті, математичних наук в Харківському університеті, курси Московського військового училища; Н.В. Богданова закінчила Кронштадтську жіночу гімназію; Е.Х. Бурза закінчив курси в Морському

університеті на фізично-математичному відділенні [3, спр.27, арк. 1; спр.34, арк. 1-2; спр.46, арк. 1-3]. Це свідчить про соціальну мобільність майбутніх учителів: одержавши освіту, вони вільно переїжджали задля отримання роботи. Для отримання права на викладацьку діяльність слід було обміняти освітній атестат на свідоцтво викладача Одеського Навчального Округа та внести у місцеве казначейство 3 крб. [3, спр.16, арк. 1-17, 65-74].

В жіночих гімназіях майбутні вчителі по закінченні сьомого класу гімназії бажуючі могли перейти у восьмий, спеціальний клас для підготовки власне до вчителювання. У восьмому класі вивчалися педагогіка та дидактика, спеціальні предмети в залежності від спеціалізації майбутнього вчителя в т. ч. методика викладання. Додатково проходили курси чистописання, гігієни та законодавства [3, спр.1, арк. 43; спр.16, арк. 1-17, 65-74; спр.124, арк. 34-39]. Така фахова підготовка зі шкільних предметів та педагогіки зумовлювала якісне поповнення вчительства новими кваліфікованими кадрами. Чоловічі гімназії надавали високий освітній рівень, але випускники не мали знань з області педагогіки. Це створювало умови для успішного залучення жінок в освіту та суспільне життя. Найкраще підготовленими до викладацької справи були випускники жіночих гімназій, педагогічних та «центральных» училищ, університетських курсів.

Більшість учителів Херсонщини не мали спеціальної педагогічної освіти, що значно уповільнювало модернізацію освіти. Отримати право на звання народного вчителя без середньої чи вищої освіти можна було шляхом складання спеціального іспиту. Так, наприклад, отримали право на вчителювання майже 35% вчителів. Найбільш забезпечені вчителями зі спеціальною підготовкою були міністерські, земські та німецькі школи, де викладали випускники вчительських семінарій та «центральных» училищ [5, с. 24]. Удосконалити свій освітній та педагогічний рівень учителям допомагали земство та інші недержавні просвітницькі організації, які влаштовували педагогічні курси. Так, учитель Г.А. Рябко у 1907 році за направленням земства

вивчав садівництво, овочівництво та бджільництво при Уманському училищі садівництва, що дозволило організувати вивчення садівництва учнями і дорослими в с. Кам'янка [3, спр.97, арк. 3-5]. Земства періодично влаштовували педагогічні з'їзди та курси, на яких учителі могли ділитися досвідом, засвоювати нові педагогічні методики, отримувати нові спеціальні знання [3,спр.18, арк. 49].

Зазвичай учителі приступали до викладацької діяльності після завершення навчання, у 17 – 20 років. Особливо часто зустрічалися молоді вчительки - О.Д. Грекке, яка почала працювати у віці 19 років [3, спр.64, арк. 1-2]. Це свідчить про несформованість на момент закінчення навчання людини як особистості, що негативно впливало на виховання педагогом майбутнього покоління. Більшість учителів Херсонщини складала чоловіки – 85,7%.

За часів індустріальної модернізації розвивалася мережа жіночих навчальних закладів; і поступово освічених жінок, спроможних до вчительської праці, ставало все більше. Більшість перших учительок походила з дворянства. Наприклад, Н.В. Богданова була дочкою спадкового дворянина та присвятила все своє життя вчителюванню [3,спр.34, арк. 1-2]. На селі до жінок-учителів ставилися недовірливо. До роботи їх спонукали ідеї просвітництва, жінки були готові на всі негаразди, лише б виявити себе не менш здібними до вчителювання та задовольнити свої соціальні потреби.

За соціальним походженням серед учителів були вихідці з селянства (20% досліджуваних осіб), міщанства (10%), купецтва (20%), духовенства (10%), дворянства (20%), різночинної інтелігенції (20%) (Додаток 2). Діти селян отримували освіту в училищах, учительських семінаріях, проходили курси при імператорських університетах, самовдосконалювалися, реалізували свої інтелектуальні можливості. Наприклад, П.С. Бабенко, з селян, навчався в Шаловському училищі, після чого витримав екзамен на звання вчителя, присвятивши все своє життя педагогіці [3,спр.41, арк. 4-7]. Таких учителів

поступово більшало. Суспільство ставало більш відкритим, дворянство втрачало гегемонію в освіті, поступаючи різночинній інтелігенції.

Цікавою є історія викладача Новомаячківської громадської прогімназії відставного підпоручика Є.А. Козловського, спадкового дворянина. Освіту він отримав у Чугуївському військовому училищі, після чого потрапив на службу в 176 піхотний полк. Воював у Маньчжурії під час російсько-японської війни 1904-1905 рр., де отримав серйозні поранення і пішов у відставку. У 1911 р. він склав екзамен при Київському Художньому училищі на право викладати малювання в середніх навчальних закладах та був призначений на посаду викладача графічного мистецтва, наглядача та вчителя фізичного розвитку в Новомаячківську громадську прогімназію [3,спр.74, арк. 1-5].

Заробітна плата вчителів на початку ХХ ст. складала від 250 до 750 руб. на рік, у середньому – 186 руб. (або 15,5 руб. на місяць). Рівень плати вчителя залежав від фінансування освітнього закладу та навчального навантаження (деякі вчителі одночасно викладали кілька предметів, працювали бібліотекарями, наглядачами та ін.). Скажімо, О.О. Авілов, учитель гімназії, щорічно отримував 250 руб. за роботу, а вчитель єврейської школи Ш.Я. Гроссман – 660 руб. [3,спр.27, арк. 1; спр.56, арк. 1]. Середньостатистичному педагогу цього було недостатньо для задоволення матеріальних та професійних потреб учителя. Так, учительці Т.В. Акуліній було видано 25 руб. за відмінну старанну роботу. Іноді міське чи земське самоврядування виділяло гроші на матеріальне заохочення окремих учителів., що могло стати стимулом до подальшої якісної праці [3,спр.25, арк. 5-6]. Інших джерел прибутків у більшості педагогів не було.

Проте, не зважаючи на матеріальні труднощі, більшість вчителів мали сім'ї, у багатьох були діти. С.О. Шелевий, наприклад, мав 4 дітей, а Я.Я. Аман – 6 [3, спр.26, арк. 1-4; спр.22, арк. 2-3]. Потреба забезпечити сім'ю ставала вирішальним мотивуючим фактором у педагогічній діяльності: учителі мали багато та якісно працювати задля добробуту своєї родини.

Середня тривалість служби вчителів на одному місці складала 4,9 років, учительок – 3,5 роки, що говорить про непостійність роботи вчителів, часту зміну обставин та умов праці. Педагоги досить часто змінювали місце роботи як за власним бажанням, так і за наказами адміністрації. Причинами могли стати скрутне матеріальне становище або незадовільний кваліфікаційний чи моральний рівень учителя. Так, за 25 років педагогічної практики вчитель Я.Я. Аман змінив місце роботи 5 разів, кожного разу отримуючи більшу заробітну плату [3,спр.26, арк. 4-5]. Це свідчить і про попит на досвідчених учителів, які цінувалися та забезпечувалися матеріально вище за молодих. Зміна місця роботи вчительками знаходилася в повній відповідності до сімейного стану. Найдовша тривалість служби була в міністерських, земських школах, найнижча – у міських школах та школах грамоти (підпорядковувалися церкві), у яких працювали наймолодші, менш досвідчені вчителі. Найбільша потреба у вчителях існувала у т.зв. школах народної освіти (початкових), яких була більшість порівняно з іншими навчальними закладами. Більшість учителів були зайняті в таких школах.

Учительство користувалося соціальним забезпеченням та низкою пільг. З річного окладу зазвичай вилучалося 6% заробітку в пенсійну касу за умови, що вчитель був її учасником. Так, учителю Я.Я. Аман, який після 8 років перебування вчителем у Мангеймській церковно-приходській школі захворів на туберкульоз, було призначено пенсію у 37,5 руб. щомісячно [3,спр.26, арк. 5-6]. Вчителі мали пільги щодо виконання військової служби. Для осіб, які досягли певних ступенів освіти, встановлювалися скорочені строки служби відповідно до їх рівня згідно з уставом про військову повинність 1874 р. Так, випускники університетів перебували на дійсній службі 6 місяців, в запасі – 14,5 років. Випускники ж навчальних закладів розрядом нижче служили на рік довше. Цими пільгами скористався Г.А. Рябко, скоротивши строк своєї служби з 6 років до 3 [3,спр.97, арк. 3].

Дані про віросповідання вчителів наявні в особових справах 14 з 17 вчителів, з них 11 осіб – православні, 1 римо-католик, 1 іудей, 1 особа належить до євангелістсько-лютеранського віросповідання. Зазначимо, що серед тогочасної інтелігенції, зокрема й вчителів, досить часто зустрічалися атеїсти (можливо, педагоги, інформація про віросповідання яких не наявна, були саме атеїстами). Таким чином, близько 78,6% вчителів – православні, по 7,1% - католики, іудеї та лютерани. Це зумовлено об'єктивними причинами: по-перше, більшість населення Херсонщини була православного віросповідання, по-друге, одним з основних предметів, який повинні були вивчати майбутні вчителі в навчальних закладах другого розряду, був Закон Божий, предмет суто православного напрямку. Попит на вчителів іудеїв чи лютеран був у єврейських чи колоністських німецьких школах.

Моральний рівень учительства часто визначали місцеві священики, дирекція навчальних закладів або місцеве самоврядування, засвідчуючи це спеціальними довідками про відповідність чи невідповідність учителя висунутим до нього вимогам. Від оцінки ними моральних якостей та поведінки вчителів залежала їх подальша викладацька діяльність. Наприклад, учителю початкової школи П.С. Бабенко було видано таку довідку, у якій священик посвідчив «гарну поведінку вчителя та його добропристойність, а також його старанність у роботі» у 1908 році [З,спр.41, арк. 3-5]. А учителю сільської школи В. А. Ковальському було видано свідоцтво від Новодмитровської сільської управи про те, що він поводив себе чесно та старанно виконував обов'язок навчати дітей [З,спр.71, арк. 1-2].

Обов'язки та вимоги до вчителів закріплювалися в розділі II «Інструкції для початкових народних училищ Херсонської губернії», «Правилах та обов'язках домашніх наставниць та вчительок» та інших подібних документах. Усі вони проголошували такі вимоги до якості праці, поведінки, морального та культурного рівня вчителів. Учитель повинен був розуміти, що до його обов'язків належить не тільки навчання, але і виховання доручених йому дітей,

«підготовка майбутніх корисних членів суспільства, вірних слуг Царя і вітчизни». Учитель мав бути суворим до себе та вимогливим до дітей у вихованні правил віри та підтримці благочестивих звичаїв. Учитель повинен був бути чесним і сумлінним у виконанні обов'язків служби, він мав постійно наглядати за дітьми, використовувати час, відведений на заняття, з усією точністю, старанно готуватися до уроків. У ставленні до дітей він мав бути лагідним, привітним, уважним, але без податливості та підлещування, у вимогах своїх серйозним, твердим і наполегливим. Він повинен був відзначатися терпінням, справедливістю та самовладанням. До обов'язків вчителів належали постійне слідкування за дітьми, виховання в них належних моральних та культурних якостей. Також, за цими правилами, вчитель мав завжди мати охайний та чистий вигляд, являти собою приклад пристойності для дітей, так само мало виглядати і його помешкання, де часто бували і учні, і їх батьки. Тобто вчителі мали являти собою взірець добропорядності для всіх оточуючих їх людей [3,спр.16, арк. 36-64, 123-157; 6, с. 1-10].

Такими були офіційні обов'язки вчителів. Але часто коло цих обов'язків значно розширювалося. Наприклад, у селах чи невеликих міських школах один учитель міг виконувати обов'язки вчителя, завідуючого бібліотекою, наглядача, економа та ін. Так, вчитель Новомаячківської суспільної прогімназії Є. А. Козловський виконував обов'язки вчителя малювання, фізичного розвитку та наглядача [3,спр.71, арк. 1-8]. Такі вчителі були працездатними, сумлінно ставилися до своїх обов'язків, мали високий моральний рівень. Проте були і інші вчителі, що мали невисокий освітній рівень, відрізнялися «несхвальними нахилами» (пияцтвом, грубістю, несерйозним ставленням до роботи). Таких зміщували з посад часто за проханням населення [7, с. 92].

Учительська праця у період індустріальної модернізації набувала нових, більш демократичних, ознак. Так, у 1864 році було видано «Наказ про відміну усіх тілесних покарань учнів середніх навчальних закладів». З появою цього документу з'явилася і нова концепція методики викладання, що виключала усі

форми насильства. Звичайно, тілесні покарання де-не-де все ще застосовувались, адже не всі вчителі старого покоління могли миттєво змінити методу викладання, але більш прогресивне нове вчительство відмовилося від цього. Натомість учителі мали бути більш уважними до учнів, стати взірцем для них, виховати добропорядних членів майбутнього суспільства. Жінки привнесли до шкільництва більше лагідності та взаєморозуміння з дітьми. Логічно, це покращувало ефективність вчительської праці, зумовлювало налагодження більш прогресивних та гуманних стосунків між дітьми та педагогами, а також власне між учителями. Учителі склали більшість у прошарку інтелігенції Херсонщини, брали активну участь у громадському житті краю. У 70-х роках XIX ст. молоді сільські вчителі стали учасниками народницького руху на Херсонщині, здійснили т. зв. «ходіння в народ». У вчительському оточенні переважали передові прогресивні настрої та ідеї, які педагоги передавали і наступному поколінню – своїм учням. Проте існував і прошарок учителів-реакціонерів, адже в період реформ серед інтелігенції були і не згодні з кардинальними змінами в житті суспільства на засадах модернізації. Це говорить про різні вектори політичних поглядів серед учительства Херсонщини: наявність як лояльних до влади вчителів, так і революційно налаштованих.

Просопографічний аналіз учительства Херсонщини часів капіталістичної модернізації дозволяє скорегувати наші уявлення про зміст і наслідки модернізації освіти на рубежі XIX – XX ст.

У пореформений період освіта стала всестановою, народна школа суттєво зміцнила свій авторитет серед населення. Тоді ж розширилася мережа навчальних закладів, збільшилася кількість учнів і педагогів, робилися спроби для створення сприятливих умов для вчительської праці. Незважаючи на ряд негативних чинників (недостатнє та нераціональне фінансування, мінімальна увага до освітянських проблем, неспроможність значної частини населення отримати освіту), позитивних зрушень було достатньо, щоб вивести освіту на

якісно вищий рівень, дати поштовх до формування особи нового вчителя модерної доби.

Учительство Херсонщини тих часів було відкритою суспільною різностановою групою. Освітній рівень більшості педагогів був достатнім для викладацької діяльності. Недостатня матеріальна забезпеченість змушувала вчителів змінювати місце роботи, вони не могли забезпечити належний рівень самоосвіти. Педагоги користувалися пільгами, зокрема при призиві їх на військову службу, було передбачене серйозне пенсійне забезпечення; ці безумовно позитивні тенденції можна взяти до уваги і сьогодні.

Учителі мали відповідати багатьом вимогам до їх морального стану та культурного рівня, це позитивно відбивалося на формуванні педагогічної ланки. У вчительській середі були поширені різноманітні політичні погляди, проте більшість була налаштована демократично. Традиція гендерної нерівності поступово руйнувалися, адже все більше жінок залучалися до освітянської справи, хоча більшість учителів досі складали чоловіки. Таким чином вчительська середа демократизувалася, робилася більш вільною від стереотипів, що сприяло її прогресу.

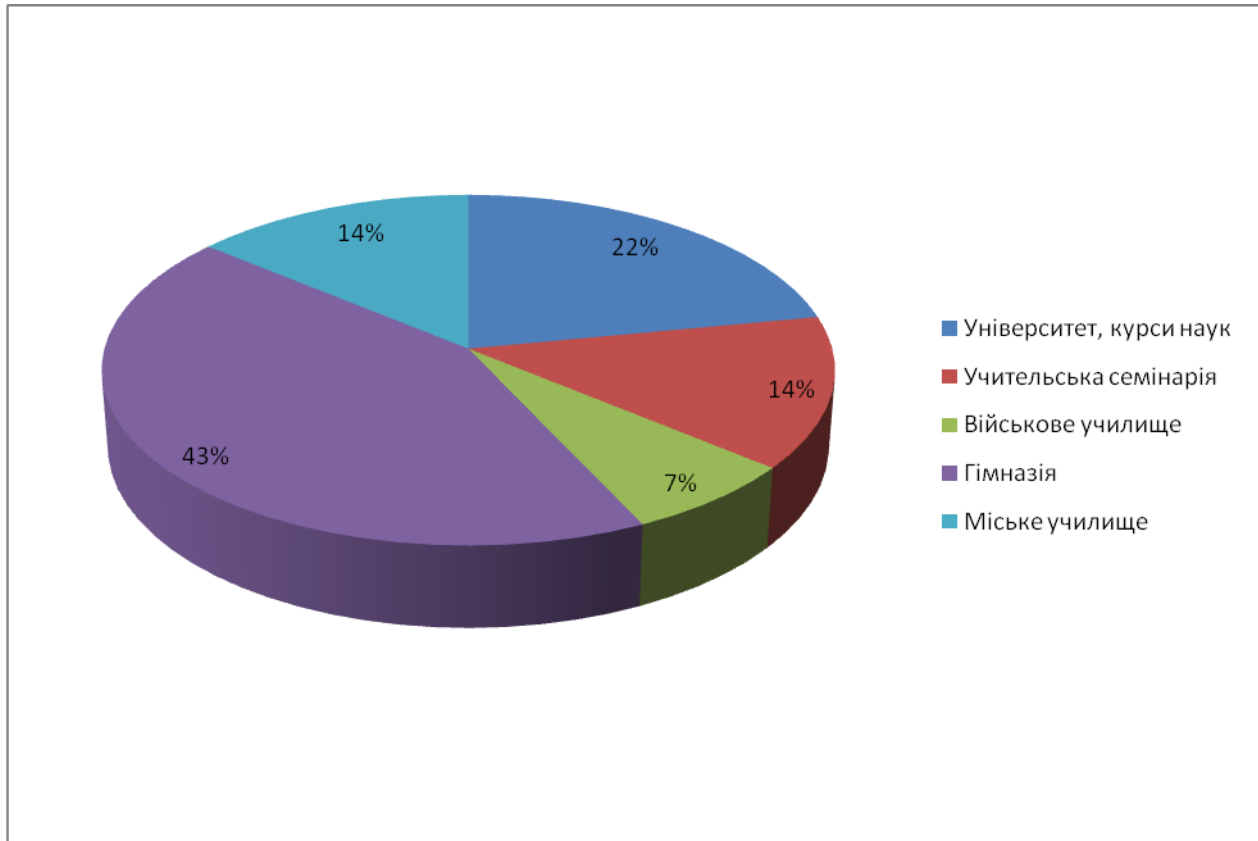
Учитель нової, модерної, доби принципово відрізнявся від учителя початку та середини XIX століття. Змінився як власне склад учительства (за соціальним походженням, за статтю, за освітнім рівнем і т.п.), так і умови їх існування, стиль їхньої праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мінц М.О. Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861 – 1917 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / М.О.Мінц. – Миколаїв, 2007. – 256 с.
2. Бобров В.В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України / В.В.Бобров. – Херсон: Персей, 2001. – 159 с.

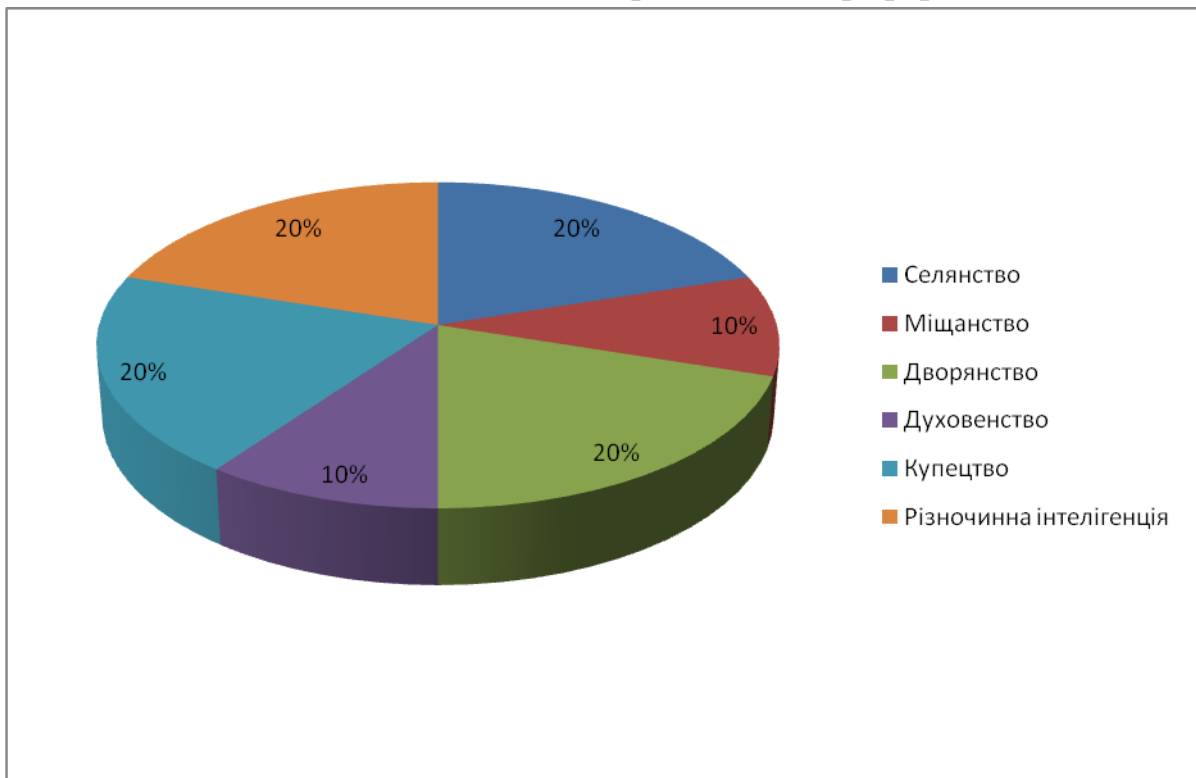
3. Державний архів Херсонської області. Ф. 6. Оп.1. Спр. 1, 3,16, 25, 26, 27, 32, 34, 41, 46, 54, 56, 64, 66, 71, 74, 97,107,116,124 [За 1881-1919 рр.].
4. Томазов В. В. Просопографія / В. В. Томазов // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т.9. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 40-41.
5. Петухова Л.Є. Соціальний портрет учителя Херсонської губернії кінця ХІХ – початку ХХ століття / Л.Є.Петухова // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск 32. – Ч. 2. – Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002. – С. 24 - 27.
6. Инструкция для начальных народных училищ Херсонской губернии. – Херсон: Б. и., 1903. – 10 с.
7. Херсонский адрес-календарь на 1896 г. – Одесса: Б. и., 1895. – 534 с.

Додаток 1
Освітній рівень учителів Херсонщини ¹

¹ Складено автором на основі справ з фонду 6 ДАХО.

Додаток 2
Соціальне походження вчителів Херсонщини пореформеної доби ²

² Складено автором на основі справ з фонду 6 ДАХО.

